

12. Аракелян М.Р. Эффективность права в контексте правозащитной деятельности государства: теоретический аспект. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2011. Т. 10. С. 244–251.
13. Пономарев С.А. Фокусированное групповое интервью при измерении эффективности права (теоретико-методический аспект). *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D*. 2013. № 13. С. 118–121.
14. Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самошенко И.С., Глазырин В.В. Эффективность правовых норм : монография. Москва : Юридическая литература, 1980. 280 с.
15. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. Москва : Норма, 2004. 832 с. URL: <http://textbook.news/gosudarstva-prava-teoriya/popyatie-effektivnosti-prava-144095.html> (дата звернення: 18.10.2018).
16. Болокан І.В. Критерії та показники ефективності реалізації адміністративно-правових норм: загальна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. Вип. 79. С. 11–20.
17. Рибікова Г.В., Колесник М.В. Основні підходи до оцінки ефективності реалізації правових норм. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 8. С. 19–22.

УДК 364.62-058.835-055.2

РИБИК Л.А.

АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ ДРУЖИН ЗАГИБЛИХ ПРАВООХОРОНЦІВ У РАЗІ ПЕРЕЖИВАННЯ ВТРАТИ

Стаття присвячена проблемі змін у самоідентифікації і самосприйнятті у дружин загиблих правоохоронців у процесі переживання втрати. Детально представлено теоретичний аналіз досліджень зарубіжними та вітчизняними фахівцями питання Я-концепції, в яких розкриваються її структура, особливості формування та розвиток. Викладено результати порівняльного експериментального психологічного обстеження дружин загиблих правоохоронців із метою окреслення тенденції до змін в Я-концепції у процесі переживання горя.

Ключові слова: Я-концепція, самоставлення, втрата, психологічна допомога.

Статья посвящена проблеме изменений в самоидентификации и самовосприятии в жен погибших правоохранителей при переживании потери. Подробно представлен теоретический анализ исследований зарубежными и отечественными специалистами вопроса Я-концепции, в которых раскрываются ее структура, особенности формирования и развития. Изложены результаты сравнительного экспериментального психологического обследования жен погибших правоохранителей с целью определения тенденции к изменениям в Я-концепции в процессе переживания горя.

Ключевые слова: Я-концепция, самоотношение, потеря, психологическая помощь.

The article is devoted to the problem of changes in self-identification and self-perception of the wives of deceased law-enforcers in the event of loss. The theoretical analysis of the research of the I-concept of foreign and domestic experts, which reveals its structure, features of formation and development, is presented in detail. The results of the comparative experimental psychological examination of the wives of deceased law-enforcers are presented, with the aim of outlining the tendency towards changes in the I-concept in the process of experiencing grief.

Key words: I-concept, self-sacrifice, loss, psychological help.

Вступ. Наслідком переживання важких життєвих ситуацій є зміна уявлень про себе, що впливає на соціальну адаптацію та реалізацію особистісного потенціалу. Аналіз Я-концепції дає змогу виділити два аспекти – знання про себе та самоствавлення. У процесі життя людина пізнає себе та накопичує знання, які становлять змістовну частину її уявлень про себе. Основну методологічну проблему можна сформулювати таким чином – як важкі життєві ситуації, як-от раптова втрата близької людини, впливають на знання суб'єкта про себе. У процесі переживання втрати дружини правоохоронців стикаються з соціокультурними традиціями трауру та соціальною роллю «вдова офіцера» чи «вдова Героя». Загибель правоохоронця позиціонується не тільки як особиста трагедія сім'ї, але й вагома втрата в професійному середовищі. Така психологічна реальність створює особливі умови існування особистості, при якій змінюється соціальна ідентичність. У такій ситуації виявлення деструктивних трансформацій Я-концепції особистості дасть змогу надати своєчасну психологічну допомогу через активацію потенціалу подолання важких життєвих ситуацій.

Дослідження Я-концепції особистості стало традицією у сучасній зарубіжній та вітчизняній психології. Вони представлені у різних наукових підходах. Так, наприклад, функціональний підхід. У. Джеймс – один з перших психологів описав теоретичну модель Я-концепції, виділивши дві сторони «Я» – суб'єктивну та об'єктивну. Одна частина особистості – та, що усвідомлює, а друга – та, що усвідомлюється, тобто «Я-об'єкт». У структурі особистості він виділив чотири компоненти і розташував їх у порядку значущості: духовне Я – це внутрішнє суб'єктивне буття людини, його набір моральних установок; матеріальне Я – те, що людина ототожнює з собою; соціальне Я – соціальний статус та взаємодія з оточенням; фізичне Я – як біологічна істота [2].

У психоаналітичній школі підхід до вивчення «Я-концепції» дещо інший. З. Фройд пропонував розглядати Я в єдності з тілесними переживаннями, з урахуванням значущості соціальної взаємодії в психічному розвитку особистості, виводячи при цьому всі психічні акти з біологічної природи тіла [13]. Послідовники класичного психоаналізу (К. Хорні, Е. Еріксон, Г. Салліван) розглядали «Я» в ракурсі взаємодії особистості як біологічної істоти і соціуму в різних площинах. К. Хорні розділяла «Я реальне» – актуальне сприйняття себе, тобто того, що є в цей час у дійсності, та «Я ідеальне», яке описується через ірраціональну уяву. На її думку, усвідомлення реального уможливило розвиток особистості та самореалізацію, тоді як ідеального неможливо досягти [14].

Е. Еріксон розглядає Я-концепцію через призму «его-ідентичності» [16]. У роботі «Ідентичність, юність та криза» автор зазначав, що характер его-ідентичності пов'язаний з особливостями соціокультурного середовища, що оточує особистість, та його можливостями. Ідентичність формується через усвідомлення існування в часі і просторі, а також констатацію визначення цього іншими.

Інтеракційний підхід представлений у роботах Ч. Кулі, Дж. Міда, Т. Шибутані, А.А. Налчаджана, Е.Т. Соколова, В.В. Століна та ін. Ч. Кулі в основу поклав теорію «дзеркального Я», де самість є образом особистості, який складається на основі усвідомлення реакцій інших людей. Він виділив три компоненти: уявлення про те, яким я здаюся іншим; уявлення про те, яку оцінку моему образу дають інші; почуття гордості або приниження [4]. Дж. Мід розширив теорію «дзеркального Я» та ввів концепцію «узагальненого іншого», який уособлює стандарти соціальної групи. Він стверджував, що самосприйняття формується під впливом реакцій оточення, але через призму ухвалення та виконання соціальної ролі [8; 9]. А.А. Налчаджан розглядає Я-концепцію як загальну структуру самоусвідомлення в результаті соціально-психічної адаптації особистості. На його думку, Я-концепція – це когнітивно-емоційний комплекс, що складається з уявлень та знання про себе, емоційного ставлення до цих уявлень, актів самоконтролю і актів саморегуляції [10]. У монографічних дослідженнях В.В. Століна, Т. Шибутані, Е.Т. Соколової, Н.І. Сарджвеладзе Я-концепція розглядалась із позиції самоусвідомлення. Вчені погоджуються у висновках, що зміни локальних Я-образів як ситуативних самооцінок не змінюють Я-концепції.

Когнітивний підхід представлено в роботах М. Розенберга, Дж. Роттера, І.С. Кона, Х. Маркуса та ін. На думку М. Розенберга, структура складається з таких елементів: Я-реальне, тобто актуальне Я, яким людина собі здається в дійсності на цей момент; Я-ідеальне, яким людина хотіла б бути; Я-фантастичне, яким б людина бажала б стати, якби це було можливо; Я-належне, якою людина має бути, орієнтуючись на соціальні і моральні норми; Я-зображуване, тобто той образ, що демонструється оточуючим; Я-динамічне, яким б людина була, якби поставила собі за мету досягти певного образу. І.С. Кон визначає «Я» як інтегративне начало, яке дає змогу особистості не тільки усвідомлювати себе, а й свідомо регулювати і направляти свою діяльність. Також він

підкреслює, що образ Я – це, по-перше, психічне відображення образу у формі уявлень та понять, а, по-друге, це соціальна установка, яка реалізується через ставлення особистості до себе [3].

Х. Маркус виділяє «Я-схеми» – когнітивні структури, умовиводи стосовно себе, зроблені на основі попереднього власного досвіду, які регулюють процес переробки інформації, пов'язаної з Я. «Можливі Я – це уявлення індивіда про те, яким він може стати, яким він хотів би стати і яким він боїться стати» [7]. Цей підхід відповідає нашому припущенню, що в роботі з психологічною травмою внаслідок втрати близької людини має значення попередній досвід подолання важких життєвих ситуацій, наявність попередніх реальних чи можливих втрат, позиціонування себе як активного суб'єкта життєдіяльності і, що не менш важливо, здатність вибудувувати майбутнє.

К. Роджерс, представник гуманістичного підходу, розглядає образ Я як систему самосприйняття, пов'язану з безпосереднім досвідом особистості. У його дослідженнях Я як внутрішня сутність формується у процесі самоспостереження і самопізнання.

Структуру Я-концепції, пов'язану з самооцінкою, запропонував Р. Бернс [1]. На його думку, самооцінка відображається сукупністю установок уявлень індивіда про себе. Це ґрунтується на виділенні описової та оціночної складників.

Багато вчених сходяться в поглядах на структуру Я-концепції і виділяють у когнітивній складовій частині процес самопізнання. Дворівневу організацію самопізнання визначила І.І. Чеснокова. Перший рівень – це зіставлення себе з іншими, що характеризується з формуванням окремих уявлень про себе та свою поведінку і наповнене емоційним змістом; другий рівень є базовим на етапі онтогенетичного розвитку – це самоспостереження і самосприйняття, яке відбувається через зіставлення власних уявлень через внутрішній діалог [15, с. 53].

Не можемо оминати увагою дослідження японських вчених 2017 р. [16]. Вони, як і багато інших психологів, підкреслюють вплив соціокультурних норм на особистість, але досліджували цей вплив через нейрофізіологію, а саме: вимірювали активність мозку. Завдяки активності чи пасивності певної частини кори головного мозку відбувається зміна переконань, прийняття рішень, адаптування певних соціальних норм під власну структуру тощо. Так, наприклад, лобова і скронево-тім'яна долі залучаються до обробки соціальної інформації, у тому числі і психічного стану себе та інших, а також використовуються під час прийняття моральних суджень. Активність лівої середньої скроневої звивини головного мозку включається, коли переконання спрямовані на зниження узгодження з нормами. Загалом представлено нейронну модель нормування. Ці дослідження вкотре підтвердили важливу роль біологічної складової частини у формування Я-концепції.

Теоретичний аналіз досліджень Я-концепції став фундаментом для вивчення наслідків психічної травми на трансформацію ідентифікації особистості та психологічної корекції. Специфіка сучасного стану суспільства робить актуальним особистісний підхід до надання психологічної допомоги дружинам загиблих правоохоронців із тимчасовими змінами Я-концепції.

Вплив психічної травми на внутрішній світ та соціальну активність особистості описав М.Ш. Магомед-Емінов. У цьому підході психологічна травма розглядається як дезорганізація, дезорієнтація і дезінтеграція особистості та внутрішня робота, спрямована на відновлення ідентичності.

Постановка завдання. Метою статті є теоретико-методологічний аналіз проблеми трансформації Я-концепції дружин загиблих правоохоронців, а саме оцінка себе і ставлення до себе, що змінюється у процесі переживання втрати.

Емпірична база дослідження включає узагальнені результати опитування 240 дружин загиблих правоохоронців із метою визначення, з одного боку, необхідності психологічної допомоги та готовності її прийняти, з іншого боку – пролонгованої програми психологічного супроводження, яка має на меті допомогти людині пережити втрату і прийняти нову реальність, брали участь 32 дружини загиблих правоохоронців (термін вдовства до року), які заявили про бажання отримати психологічну допомогу (експериментальна група – ЕГ), і 34 особи утворили контрольну групу (КГ).

Результати дослідження. Для аналізу змістовних характеристик ідентичності особистості використовувався тест «Хто Я» М. Куна, Т. Макпартленда [5].

Респондентам пропонували дати 20 відповідей на запитання «Хто Я?». Відповіді записувались у тому порядку, який спонтанно виникав. Завдання виявилось досить складним і кількість наданих відповідей становила в середньому 14. Сумарна кількість відповідей під час тесту – 924. Результати оброблялись за допомогою контент-аналізу.

Під час аналізу було виділено 15 категорій та проранжовано (Таблиця 1) з огляду на частоту живання. Всі представлені відповіді можна поділити на два складники – статус та відношен-

ня. Тобто надавались як однозначні відповіді стосовно «Я-позиції», так і розгорнуті відповіді, які охоплювали кілька різноманітних сторін – сім'я і ставлення до неї, професія і ставлення до неї.

У процесі першого тестування найбільш вживаною була категорія «сімейний статус та ставлення до нього». Кожна учасниця вказала на сімейний статус, а дехто вказував 2–3 позиції. Показники в двох групах були майже ідентичні: роль матері та ставлення до цього статусу (хороша, турботлива, уважна) – 32 висловлювання в ЕГ та 33 в КГ; категорія «дружина» вказувалась 24 рази в ЕГ та 27 в КГ, категорія «вдова» 8 в ЕГ і 7 в КГ; роль доньки згадувалась 27 разів в ЕГ та 29 в КГ. Загальна кількість висловлювань стосовно сімейної приналежності становила в ЕГ – 91 в ЕГ та 96 – в КГ. Отримані дані можуть свідчити про значущість сімейної сфери і її фундаментальність у побудові «Я-концепції».

Категорія «професійний статус та ставлення до нього» була на другому місці і включала поняття, пов'язані зі сферою діяльності, місцем роботи, посадою, професією та ставленням до неї. Загальна кількість професійних маркерів в ЕГ дорівнювала 58, а в КГ – 57. Проявлене ставлення має зазвичай позитивний характер.

Третю позицію в ранжуванні зайняли «моральні якості». Позитивні якості включали моральні принципи, ставлення до інших, емпатію і згадувались 55 разів в ЕГ та 56 разів у КГ. Аморальні якості згадувались в одиничних випадках, і це свідчить скоріше про ситуативний стан, ніж про наявність соціально несхвалювальних або неприйнятних рис особистості. Ці результати свідчать про цінність моральних якостей і бажання їх демонструвати.

Наступна позиція – «емоційні якості». В ЕГ – 51 висловлювання, а в КГ – 50. Емоції не диференціювались на позитивні чи негативні, враховувалась лише загальна кількість.

У КГ на п'ятому місці категорія «інтелектуальні якості», яка складається лише з позитивних висловлювань – розумна, кмітлива, мислитель, багато читаю, добре освічена і т.п. Жодних критичних чи негативних характеристик не вказували. Загальна кількість характеристик – 49.

В ЕГ на п'ятому місці категорія «ціннісні орієнтації» – елементи внутрішньої структури, які вказують на наявність життєвих цінностей. Ці характеристики систематизують інтереси і потреби особистості. Загальна кількість суджень – 48.

На шостому місці категорія «інтелектуальні якості» в ЕГ – 43 висловлювань. У КГ на цій позиції – «ціннісні орієнтації». Загальна кількість – 45 висловлювань.

Сьоме місце зайняла категорія «громадянство» – національність, місце проживання, ставлення до етнокультури. Загалом 39 висловлювань в ЕГ та 38 – у КГ. Констатується патріотична позиція – щира українка; я пишаюся тим, що я українка; спадкова киянка; справжня козачка і т.п.

На восьмому місці опинилася категорія «людина» – по 32 в ЕГ та в КГ. Це досить узагальнене поняття, рівень диференціації себе проявляється через ставлення до цього статусу з позиції соціальних та моральних норм (хороша, добра). Ця категорія зазначалась без рефлексії на власний сутнісний потенціал та без будь-якого пафосу.

На дев'ятій позиції власне ім'я – 30 в ЕГ та 31 в КГ. Самоідентифікація через ім'я є природною, але, можливо, ці відповіді вказують на домінування формальної сторони «Я-образу».

На десятому місці «гендерна приналежність», без будь-якої оцінки – лише констатація факту «Я – жінка». По 28 висловлювань в кожній групі.

Категорія «ситуативний стан» – на одинадцятому місці. Сюди ми включили всі емоційні ситуативні стани – втомлена, засмучена, нервую і т.п. Зазначались як окремі характеристики, так і епітети. Загальна кількість відповідей в ЕГ становила 27, в КГ – 25.

Дванадцяту позицію зайняла категорія «соціально-психологічні якості». Ця категорія поєднала характеристики позиціонування себе через особистісні значущі якості і характеристики опозиціонування. Загальна кількість відповідей в ЕГ становила 24, в КГ – 25.

На тринадцятому місці – «соціальний статус в групі». У цій категорії поєднано висловлювання стосовно статусу в формальній чи неформальній групі – партнер, колега, подруга, співробітник. Кількість висловлювань в ЕГ становила 22, в КГ – 21.

На чотирнадцятій позиції опинилася характеристика, яку можна назвати «деструктивність особистісного психологічного часу». У цій категорії зазначались фіксація на минулому як на вищій цінності життя, страх майбутнього. Кількість висловлювань в ЕГ – 15, в КГ – 16.

На п'ятнадцятому місці – категорія «самоствалення». У цій категорії враховувались відповіді, в яких проявлялись оцінки себе, як позитивні, так і негативні – відповідальне ставлення до себе та самоприниження. Найбільш вживаною ця характеристика була на останніх позиціях в індивідуальних списках, що може означати як низький рівень відомості, з одного боку, так і незначущість – з іншого. Загальна кількість висловлювань в ЕГ становила 14, в КГ – 11.

Узагальнюючи вищесказане, можемо зазначити, що респонденти двох груп орієнтовані на конкретні, чітко окреслені в суспільстві соціально-значущі ролі. Домінуючими компонентами структури «Я-образу» є сімейний та професійний статус, моральні та емоційні якості.

Під час ретесту кількість наданих відповідей становила в середньому 17. Сумарна кількість відповідей під час тесту – 1 054. У процесі аналізу було виділено також 15 категорій та ранжовано з огляду на частоту вживання.

Лідуючу позицію знову зайняла категорія «сімейний статус та ставлення до нього». Але, на відміну від першого тестування, категорія «дружина» використовувалась один раз, коли жінка вдруге вийшла заміж, ролі матері та доньки вказувались із позитивними епітетами (турботлива, ніжна). Показники у двох групах були майже ідентичними: роль матері та відношення до цього статусу (хороша, турботлива, уважна) – 32 висловлювання в ЕГ та 33 в КГ; категорія «вдова» – 32 в ЕГ і 31 в КГ; роль доньки згадувалась 27 разів в ЕГ та 29 у КГ. Загальна кількість висловлювань в ЕГ становила 91 та 94 в КГ – показники у двох групах майже тотожні.

Далі дані по двох групах різнилися.

В ЕГ на другому місці позицію в ранжуванні зайняли «моральні якості». Позитивні якості включали моральні принципи, ставлення до інших, емпатію і згадувались 68 разів.

У КГ «моральні якості» зазначені 62 рази. Такі результати можуть свідчити про цінність моральних якостей особистості і бажання демонструвати позитивні якості.

Категорія «інтелектуальні якості» була представлена позитивними характеристиками (розумна, кмітлива, освічена і т.п.), показники по двох групах: в ЕГ – 26 та в КГ – 71. Ця категорія свідчить про здатність або бажання аналізувати події свого життя, критично ставитися до себе. Під час першого тестування в ЕГ ця категорія не була явно виражена, лише 4 характеристики.

Наступна позиція – «емоційні якості». В ЕГ 61 висловлювання, а в КГ – 64. Під час повторного тестування стало більше позитивних емоцій, хоча такі, як сум, роздратування, також зазначались часто.

Далі йде категорія «професійний статус та ставлення до нього», але в ЕГ (56 висловлювань) ця категорія була представлена через «діяльне Я» – самооцінка навиків, умінь і компетенції та через «перспективне Я» – наміри, побажання. У той час як у КГ (59 висловлювань) ця категорія більше представлена через соціальний статус та через «комунікативне Я». Ми можемо припустити, що проблема побудови нових соціальних зв'язків в ЕГ була вирішена завдяки груповим заняттям і новим знайомствам, а в КГ відбувалась компенсація завдяки спілкуванню з колегами.

Загальна кількість висловлювань майже тотожна результатам першого тестування, але змінилася позиція в ранжуванні, адже зросла кількість характеристик у категоріях «емоційні та інтелектуальні якості».

Категорія «ціннісні орієнтації» знов зайняла високу позицію. Але під час першого тестування в ранжування ввійшли лише дані ЕГ, під час ретесту показники другої групи були також значущими. Загальна кількість висловлювань в ЕГ – 49, а в КГ – 37.

Можемо припустити, що високі показники цієї категорії пов'язані з пошуком нових сенсів життя, що притаманне певному етапу переживання втрати. Заглибленість у свій духовний світ гармонізує особистість. Ціннісні орієнтації дають змогу усвідомити цілісність і унікальність особистості, а також визначають її соціальну значущість, що, своєю чергою, впливає на діяльність особистості і взаємодію із суспільством.

Категорія «громадянство» – національність, місце проживання, ставлення до етнокультури – знов була активно представлена в обох групах: в ЕГ – 37, в КГ – 39 висловлювань. Показники майже ідентичні результатам попереднього тестування.

Наступна категорія – «самотність і ставлення до неї». В ЕГ 31 висловлювання та в КГ – 32. В цій категорії поєднані характеристики емоційної і соціальної самотності. Емоційна самотність описувалась як дефіцит розуміння і близькості, а соціальна самотність – як активне уникнення та брак спілкування. У першому тестуванні ця категорія була представлена поодинокими висловлюваннями і тому не увійшла в вибірку 15 найбільш виражених категорій. Можемо припустити, що це пов'язано з усвідомленням втрати, яке відбувається не відразу. Також жінки помічають, що спілкуватися зі старими друзями стало складно, а встановлювати нові контакти немає бажання.

Категорія «людина» – по 32 висловлювання в ЕГ та в КГ. Показники такі самі, як і у попередньому тестуванні. Цікаво, що більшість зазначила цю категорію одним словом, без характеристик. Хоча у першому тестуванні частіше вживалось словосполучення «хороша людина».

На наступній позиції «власне ім'я» – 33 рази в ЕГ та 30 в КГ. Самоідентифікація через ім'я – один з основних способів визначення себе серед інших членів спільноти.

«Гендерна приналежність» під час першого тестування зазначалась без будь-якої оцінки – лише констатація факту «Я – жінка». Під час ретесту вже зазначали ставлення до своєї статі та позитивні характеристики. Показники майже ідентичні – в ЕГ 30 висловлювань, а в КГ 29.

На відміну від першого тесту, в ретесті в ранжування потрапила категорія «я-асоціативне» в ЕГ – 21 висловлювання (в КГ лише 3 висловлювання, тому ця категорія не була включена до загального списку). Можливо, це пов'язано з участю в програмі психологічного супроводження, в якій використовувались методи арт-терапії та ігротерапії. В арт-терапевтичних групах учасниці робили комплекс власних психомалюнків та використовували картини художників. В ігротерапії використовувалась психологічна гра «Лабіринт. Шлях до себе» – пізнання себе через архетипи давньогрецьких міфів [11]. Загалом всі асоціації мали позитивний характер і поділялися – за якимись їх функціональними особливостями, асоціації, пов'язані з тваринами і асоціації, пов'язані з природою і навколишнім світом, які мали відношення до емоційної сфери людини.

У КГ досить високі показники в категорії «соціально-психологічні якості» – 30 висловлювань (більше, ніж у першому тестуванні), в ЕГ – 22 висловлювання (менше, ніж у першому тестуванні). У цій категорії поєднані якості, які виявляються у спілкуванні з іншими. Перші позиції в індивідуальному списку займали характеристики, що сприяють спілкуванню, п якості, які ускладнюють спілкування, зустрічаються в основному на останніх позиціях.

Категорія «людина» – по 32 висловлювання в ЕГ та в КГ. Показники такі самі, як у попередньому тестуванні.

Категорія «вольові якості» була представлена в двох групах: в ЕГ – 24 висловлювання, а в КГ – 27 висловлювань. Вказувались лише позитивні якості, що свідчить про тенденцію до мобілізації задля подолання важких життєвих ситуацій. У першому тестуванні ця категорія не була представлена. Це може бути пов'язано з процесом прийняття втрати, після якого відбуваються пошуки нових сенсів, а потім проходить реорганізація життя.

Категорія «самоставлення» була представлена також в обох групах. Загальна кількість висловлювань в ЕГ становила 19, в КГ – 17. Ці дані вищі, ніж у першому тестуванні, що свідчить про тенденцію самосприйняття у різних життєвих ситуаціях.

«Деструктивність особистісного психологічного часу» була знову представлена досить активно. У цій категорії зазначались фіксація на минулому як на вищій цінності життя, страх майбутнього. Можемо припустити, що це пов'язано з тим, що перший рік і навіть кілька років сімейні свята важко переживаються, згадується минуле і поступово вибудовуються нові сімейні традиції. Кількість висловлювань в ЕГ – 11, в КГ – 18.

Таблиця 1

Ранжування характеристик Я-концепції

	тест				ретест			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	найменування	к-ть	найменування	к-ть	найменування	к-ть	найменування	к-ть
1.	сімейний статус	91	сімейний статус	96	сімейний статус	91	сімейний статус	94
2.	професійний статус	58	професійний статус	57	моральні якості	68	інтелектуальні якості	71
3.	моральні якості	55	моральні якості	56	емоційні якості	61	емоційні якості	64
4.	емоційні якості	51	емоційні якості	52	професійний статус	56	моральні якості	62
5.	ціннісні орієнтації	48	інтелектуальні якості	49	ціннісні орієнтації	49	професійний статус	59
6.	інтелектуальні якості	43	ціннісні орієнтації	45	громадянство	37	громадянство	39
7.	громадянство	39	громадянство	38	власне і м'я	33	ціннісні орієнтації	37
8.	людина	32	людина	32	людина	32	самотність	32

Закінчення таблиці 1

9.	власне ім'я	30	власне ім'я	31	самотність	31	людина	32
10.	гендерна приналежність	28	гендерна приналежність	28	гендерна приналежність	30	власне ім'я	30
11.	ситуативний стан	27	ситуативний стан	25	інтелектуальні якості	26	гендерна приналежність	29
12.	соціально-психологічні якості	24	соціально-психологічні якості	25	соціально-психологічні якості	22	соціально-психологічні якості	29
13.	соціальний статус в групі	22	соціальний статус в групі	21	вольові якості	24	вольові якості	27
14.	деструктивність особистісного психологічного часу	15	деструктивність особистісного психологічного часу	16	я-асоціативне	21	самовідношення	19
15.	самовідношення	14	самовідношення	11	самовідношення	19	деструктивність особистісного психологічного часу	18

Висновки. Узагальнюючи вищесказане, що Я-Концепція представлена в позитивному ключі і не позначається критичністю. Превалують в обох групах у тесті і ретесті характеристики, пов'язані з сімейним статусом. Моральні та емоційні якості перевищують соціально-психологічні і, порівняно з першим тестом, під час ретесту збільшилась кількість висловлювань, які характеризують ці якості. Також можна помітити актуалізацію вольових якостей, які допомагають особистості пережити важкі життєві ситуації. З плином часу ситуативний стан перестав відігравати значну роль у самосприйнятті. Під час першого тестування ця характеристика займала одинадцятку позицію, а у процесі ретесту кількість висловлювань, пов'язаних із ситуативним станом, була незначною і ця категорія не ввійшла в ранжований список.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо у розробці такого питання, як особистісний підхід до роботи з горем і втратою.

Список використаних джерел:

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва : Прогресс, 1986. 422 с.
2. Джеймс У. Психология. Москва : Педагогика, 1991. 420 с.
3. Кон И.С. В поисках себя: личность и её самосознание. Москва : Политиздат, 1984. 335 с.
4. Кули Ч. Социальная самость. Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренкова. Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 172–179.
5. Кун М., Макпартлэнд Т. Эмпирическое исследование установок личности на себя. *Современная зарубежная социальная психология* / под ред. Г.М. Андреевой. Москва : изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 180–187.
6. Магомед-Эминов М.Ш. Экстремальная психология: В 2 т. Москва, 2006. Т. 2. От психотравмы к психотрансформации.
7. Маркус Х. «Возможные Я»: посредники между мотивацией и «Я-концепцией» / Х. Маркус, П. Нуриус. URL: <http://lib.rin.ru/>
8. Мид Д. Азия. *Американская социологическая мысль*: Тексты / Под В.И. Добренкова. Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 122–128.
9. Мид Д. Интернализированные другие и самость. *Американская социологическая мысль*: Тексты / Под В.И. Добренкова. Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 121–122.
10. Налчаджан А.А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1988. 263 с.
11. Рибик Л.А. Методика «Лабиринт. Шлях до себе» як інструмент групової корекції при психологічній травмі. *Актуальні проблеми психології*. Збірник наукових праць Інституту психо-

логії імені Г.С. Костюка НАПН України. Том XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. 2017. Випуск 15. С. 437–450.

12. Столин В.В. Самосознание личности. Москва : Просвещение, 1983. 288 с.

13. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / пер. с нем. Г.В. Барышниковой; под ред. Е.Е. Соколовой, Т.В. Родионовой. Москва : Азбука-Аттикус, 2011. 480 с.

14. Хорни К. Женская психология / Пер. с англ. Санкт-Петербург : ВЕИЛА, 1993. 222 с.

15. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. Москва, 1977. С. 53.

16. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ. А.Д. Андреевой, А.М. Прихожана, В.И. Ривош. Москва : Прогресс, 1996. 344 с.

17. Yomogida Yukihiro et al. The Neural Basis of Changing Social Norms through Persuasion. *Scientific reports*. vol. 7,1 16295. 24 Nov. 2017, doi:10.1038/s41598-017-16572-2.

УДК 340.15

ЦУКАН О.М.

РОЗВИТОК ПОНЯТТЯ «ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО» У НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТАХ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню трансформації поняття «транскордонне співробітництво» у нормативно-правових актах України хронологічним методом.

Обґрунтовано та досліджено поняття «транскордонне співробітництво» шляхом порівняння з терміном «прикордонне співробітництво». Термін «прикордонне співробітництво» був більш вживаним на території України до того часу, коли держава визначилась із політичним вектором подальшого розвитку (коли кордон виявлявся перепоною для більш широкого обміну).

Ключові слова: транскордонне співробітництво, прикордонне співробітництво, принцип добросусідства, міжнародні угоди, Європейська рамкова конвенція.

Статья посвящена исследованию трансформации понятия «трансграничное сотрудничество» в нормативно-правовых актах Украины хронологическим методом.

Обосновано и исследовано понятие «трансграничное сотрудничество» путем сравнения с термином «приграничное сотрудничество». Термин «приграничное сотрудничество» чаще употреблялся на территории Украины до тех пор, пока государство не определилось с политическим вектором дальнейшего развития (когда граница являлась препятствием для широкого обмена).

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, приграничное сотрудничество, принцип добрососедства, международные соглашения, Европейская рамочная конвенция.

The article analyzes genesis and transformation of notion “cross-border cooperation” in the normative legal acts of Ukraine by using the chronological method.

The concept of “transboundary cooperation” has been substantiated and investigated using a comparative method with the term “cross-border cooperation”. The term “cross-border cooperation” was more often used on the territory of Ukraine until the state decided on the political vector of further development (when the border was an obstacle to a wide exchange). The purpose of this article is to research the chronological evolution of the definition “transborder cooperation” in the normative legal acts of Ukraine.

Key words: cross-border cooperation, frontier cooperation, principle of neighborliness, international treaties, European Outline.